

Л. Филипович (НаУКМА, Київ)

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Значення М. Драгоманова у розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки широко відоме. Але є сфера наукового знання, де роль видатного українського вченого і громадського діяча можна визначити як фундаторську. Йдеться про вітчизняне релігієзнавство. І хоча на час, коли жив і працював М. Драгоманов, останнє не існувало як певна система принципів, законів і категорій, що відтворює ірраціональну сторону духовної діяльності людини, проте релігійні і церковні справи, що вийшли на одне з провідних місць у суспільному процесі, потребували об'єктивного висвітлення, глибокого вивчення і наукового аналізу. М. Драгоманов не міг залишитися осторонь таких важливих проблем, як значення релігії у житті людини, роль релігії і церкви в історичному розвитку людства, в національному поступі України, як зв'язок віри і церкви з громадським, культурним і національним життям. Конкретні соціально-економічні та політичні реалії світу спричинили характер розв'язання М. Драгомановим поставлених проблем. Пошуки шляхів їх розв'язання значною мірою залежали від того, який зміст вкладав учений у поняття "національне", "релігія", "людськість" — вихідні для його наукової концепції. Національне М. Драгоманов розглядав як результат певних природних та історичних обставин життя народу. Так, у праці "Чудацькі думки про українську національну справу" вчений пише: "В самому національному є те, що є основне, природжене якійсь національності, від перемінного, історичного, котре в одну добу життя нації існує, а потім щезає, або в одну добу не було, а в другу появляється"¹. М. Драгоманов визнає, що національні ознаки наукою ще не визначені у повному обсязі. Найважливішою з них, на його думку, є мова, яку він розуміє як спосіб морального зв'язку між людьми. Крім мови, до ознак нації він відносив також "почасти лице і тіло", звичаї, одяг, знаряддя праці ("струменти") тощо. М. Драгоманов скептично ставиться до суджень про національну ідею та національні установи, в т.ч. національні церкви, як до національних ознак. Заперечуючи тим дослідникам, які подекуди націю ототожнювали з державою, вчений радить відрізнити політично-національне утворення від етнографічно-національного: "Національність сама по собі одно, а державна єдність національ-

¹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. - К., 1970. - Т.2. - С.339.

ності — друге"². Говорячи про національне, він ніколи не розглядав релігію як його неодмінну ознаку. "Теперішні релігії, — писав він, — ніяк не можуть входити в ряд ознак національних"³. Але ж при цьому М. Драгоманов не заперечував існування національних релігій.

Категоріального визначення релігії М. Драгоманов у своїх працях не дав. Але все написане ним з питань релігії приводить до висновку, що, по-перше, релігію він відносив до явищ духовної культури. Так, у згаданій праці "Чудацькі думки..." він зазначає, що релігії — продукт культурно-історичного процесу; по-друге, релігія характеризується ним як такий історичний феномен, що виник у певний період історії внаслідок шукання людьми "пояснення причин життєвих явищ, перед якими вони були безсилі"; по-третє, релігія, на думку М. Драгоманова, — це перша "думка громадська, яка впорядкувалася", тобто перша відносно самостійна форма суспільної свідомості; по-четверте, до релігії вчений ставився як до такого комплексу думок, який або шкодив поступові, або посував його, бо одні "придавлювали в людях повагу до себе, особливо до свого розуму, а другі вбільшували її"⁴.

Аналіз спадщини М. Драгоманова показує, що він перебував у постійному пошуку чогось такого, що стояло б над національним, релігійним, соціальним, державним і до того ж об'єднувало ("мирило") їх. Його він вбачав у людськості — понятті, яке важко зіставити з відомими нам філософськими категоріями. Людськість, за Драгомановим, це щось загальне, універсальне, світове, це "всесвітня правда", яка є спільною для всіх національностей. Вона має стати "суддею" в суперечках між націями та вірами й основою до волі кожної з них. Успіх соціального поступу М. Драгоманов ставив у залежність від того, чи поставлена думка про людськість над думкою про націю та віру. Національна ідея, робить висновок вчений, сама по собі не може врятувати світ. "Після 1848 р. — шквалу національно-визвольних рухів у Європі — стало ясно, що питання політичні, культурні, соціальні не можна підміняти національними. Національні рухи досягнуть успіху лише тоді, якщо вони будуть ґрунтуватися на космополітичній думці, що всі народи незалежно від їх національної віросповідальної належності — брати"⁵. Тільки ясні думки про всесвітню людськість, зауважував вчений, дають наміцніший ґрунт нашому прагненню до національної свободи. В ідеї людськості М. Драгоманова, на наш погляд, знайшло відображення його ставлення до загальнолюдського, світового. Саме тому науку про людськість він називав космополітизмом.

Розглядаючи релігію в тісному зв'язку із національним, М. Драгоманов послідовно критикував спроби деяких вчених, громадських діячів пов'язати певну національність із конкретною релігією. Він вороже ставився до сучасної йому великодержавної точки зору, яка ототожнювала росіян з православними, поляків — з католиками, німців — з протестантами, загалом слов'ян з християнами. У листі до І. Франка вчений пише: "Ідентифікація якої б то не було національності з релігією є абсурд принципівий і практичний"⁶. До християнства належать, зазначає М. Драгоманов, не лише слов'яни, а велика кількість різних народів. Тому жодний з них не може вважати християнство лише тільки своєю вірою, своєю національною ознакою. За природою воно є "загальною, універсальною, тобто світовою релігією".

Щодо претензій окремих українофілів і клерикалів оголосити ту чи іншу релігійну конфесію "вірою батьків", єдиною "народною святощею", то вчений вважав їх безпідставними, вказуючи при цьому хоч би на те, що серед українців є православні, греко-католики, римо-католики, протестанти і навіть безвірні. Тому важко сказати, зауважує він, яка, власне, віра у нас може бути визнана за "фактично національну".

З погляду М. Драгоманова, правдивою рідною "батьківською" вірою можна б назвати стару поганську віру наших предків у Перуна. Цікаві міркування є у вченого з приводу народної (саме української) релігії. Плідно вивчаю-

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу// Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. - К., 1970. - Т.2. - С.320.

³ Там само. - С.360.

⁴ Драгоманов М. Оповідання про заздрих богів. - Львів, 1901. - С.48.

⁵ Драгоманов М. Чудацькі думки... - С.345.

⁶ Драгоманов М. П. Листи до Франка та інших. 1881-1886. - Львів, 1906. - С.188.

чи нам ятки народної релігійності — українські легенди, пісні, прислів'я як джерела народної релігійності, вчений побачив, що в них "над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільша кора релігії маніхейсько-богумільської". І в цьому він мав сенс. Українське християнство утримує в собі великі сліди болгарського його сприйняття. В релігійній свідомості українців, як і в богумілів — ересі, що виникла в Болгарії ще в X столітті, не було якоїсь особливої шани до Старого заповіту. В розумінні питань світобудови вони залишилися на ґрунті іманентних природі язичницьких вірувань. Саме тому й українці не сприйняли християнство як картину світу. Для них воно виступало як своєрідний підручник життя, моральний життєвий канон, як картина людини. Останнє знайшло свій вияв у більшій прихильності українців до Нового заповіту, дотриманні євангельських приписів, в особливому вшануванні Ісуса Христа і Богородиці Марії.

Якщо до релігії загалом М. Драгоманов ставився по-філософськи, то до конкретних конфесій, як правило, негативно, особливо на ранньому етапі своєї наукової діяльності. Він рішуче відкинув спроби деяких діячів суспільного руху видати за "національні святощі" чи то православ'я, а чи то уніатство. Культ таких святощів, на його думку, замість того, щоб бути корисним нашій національній справі, шкодить їй тим, що відриває національних патріотів від потрібної для народу роботи.

Обґрунтовуючи свої міркування, М. Драгоманов описує приїзд до Києва маршала шляхти Тишкевича, поляка за національністю і католика за вірою. Супроводжуючи його по Лаврі, генерал-губернатор Бібіков підвів гостя до могили його родича і при цьому сказав: "От бачите, ваші предки були православні". На це Тишкевич розумно відповів губернатору: "А ще раніше — язичники". Національні святощі, робить висновок М. Драгоманов, явище змінне.

"Коли на вироб національних ознак мусить мати вплив географія й історія, то, значить, у тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того, стільки ж доброго, скільки й хибного. Про сталість національних ознак і говорити смішно".

І православ'я як національна святощ українців утримує в собі багато перемінного. Визнаючи певну позитивну значимість його в окремі історичні періоди, наприклад у княжі часи, М. Драгоманов водночас звинувачує його в тому, що воно поховало ті надії на поступ, які подавала Україна, зокрема українське письменство, у XVI столітті. Україна цього періоду для М. Драгоманова — це країна, яка відкрита для загальноєвропейських впливів, епосі відродження наук і реформації, в якій релігійне і взагалі культурне життя йшло дорогою демократизації і свободи. На думку вченого, Україна не реалізувалася саме через православну церкву, "підперту козацьким рухом". Під впливом цих "спасителів української національності", іронізує М. Драгоманов, наше письменство стало йти назад, а не вперед по змісту і, нарешті, почало вмирати. Саме православ'я затримало в Україні процес звільнення народної мови від церковнослов'янської. Воно також сприяло утвердженню монархізму, хоча Україна вже узнала козацьку республіку. Православ'я відірвало Україну від більш прогресивної, порівнюючи із східною візантійською, західноєвропейської традиції, воно всіляко противилося опануванню Україною західної духовної культури.

Вчений, зокрема, звертає увагу на те, що вже в XVI-XVII ст. Україна перебувала надто близько до тих думок, які допомогли змінити в Європі панські церковні порядки на громадські, звільнити розум від "путів попівської науки". Проте з того часу, як Україна втратила свою незалежність і потрапила в неволю до московських царів, "попівський догляд" пропускав із всесвітньої науки в Україну тільки те, що хотів, та й те "чужою мовою", яка була недоступною для простого народу.

Критично ставився М. Драгоманов і до греко-католицизму. Унію він розглядав як змову між польськими біскупами й ченцями та деякими українсь-

¹ Драгоманов М.
Чудацькідум-
ки... - С.358.

ними архієреями з метою повернення українців "у римську віру". Водночас вчений визнавав і певне позитивне значення уніатства в історії українського народу (збереження мови, народних звичаїв, східного обряду тощо). В листі до Івана Рудченка він писав: "Візьміть хоч би їх уніатів. Нам, які в релігії не бачуть символу національності, всяка релігія байдужа, А їм не без підстав дороге їх уніатство. Воно їх спасло від полонізації".

В кінці XIX століття греко-католицизм переживав гостру кризу. Польська влада всіляко прагнула використати його для реалізації своєї давньої мрії — перетворення Галичини в Малопольщу. За цих умов Драгоманов доходить висновку, що уніатство вичерпало свої прогресивні резерви і гальмує національний поступ. Він рішуче закликає розірвати з унією, називаючи її "мерцем". Різко негативне ставлення М. Драгоманова викликала спроба оголосити унію єдиною національною релігією, а уніатську церкву — "національною малоруською святощею". В цьому він вбачав не тільки розрив з історичною малоруською традицією, а й із сучасним для нього статусом кво. Для вченого уніатський клерикалізм означав галичанський сепаратизм від України, від усіх українців. М. Драгоманов дорікав галичанам, клерикальним народовцям тим, що вони замість "роботи серед народу навколо реальних, світських інтересів і світської освіти... самі поринули з головою в клерикальну агітацію різних спрямувань. Ця агітація тим більше шкідлива для народних інтересів і тим більше дивна з боку бодай трохи освічених людей"⁸.

З особливою неприязню ставився вчений до галицького ультрамонтанства. Він мотивував це тим, що не можна з повною віддачею служити своєму народові, якщо ти перебуваєш у залежності від Риму, а через Рим — від Польщі. Саме ультрамонтанство, на його думку, відвернуло від українства прогресивних діячів суспільного руху України. Мрії галицьких політиків про те, що унія стане релігією всього українського народу, зазначає М. Драгоманов, є смішними, нездійсненними і шкідливими, оскільки ведуть український народ до розколу, забуття славних національних традицій, які з'явилися в історії українства під прапором православ'я і які можуть слугувати засобом формування національної гордості. Уніатство — національний символ українців, але не єдина їх релігійна святиня. Такою ж самою святиною для них є й православ'я, а почасти — й протестантизм.

Аналізуючи факти переходу українців з однієї конфесії до іншої, М. Драгоманов робить висновок, що для народу все одно у що вірити, тільки б не руйнувалися ті обряди, до яких він звик. Вчений зауважив, що українцям не притаманна глибока внутрішня релігійність, що їх у релігії приваблюють її зовнішні прояви. Вони люблять "процесії і загалом драматичний бік культу". Критикуючи спроби абсолютизації тієї чи іншої конфесії як національної святощі, М. Драгоманов водночас зауважував, що релігія для українців виступає важливою вартістю, головною формою світобачення, вирішальним засобом орієнтації в навколишній дійсності.

М. Драгоманов відрізняє "національну релігію" від "національної церкви". На його думку, церква набуває статусу національної не в силу своєї суспільної еволюції, а внаслідок повеління державної влади, яка робить ту чи іншу церкву домінуючою на своїй території. Саме це дає можливість поєднати в одних руках — руках держави — владу світську й духовну.

Гарантом найкращого впорядкування релігійних справ, на думку вченого, є не тільки послідовна толерантність, а й повне відокремлення церкви від держави, що призведе до утримування церкви лише на вільні дари своїх вірних. У своїх домаганнях свободи релігійної совісті, свободи вірити або не вірити М. Драгоманов обстоював, з одного боку, думку про необхідність скасування статусу державних церков, якими, наприклад, були в царській Росії православна, а в Польщі римо-католицька церква, а з другого — ідею впровадження рівних прав для всіх релігійних конфесій, право громадян влаштувати своє релігійне життя за своїм уподобанням і сумлінням.

⁸ Драгоманов М. Накануне новых смут / Драгоманов М. Собрание политических сочинений. - Париж, 1906. - Т. 2. - С. 775.

Дослідження питання свободи сумління вивело вченого на ідею громадської церкви, прообразом якої для нього були братства XVI-XVII століть. Він був певен у тому, що на шлях створення такої дешевої громадської церкви не стане ні православ'я, ні уніатство, ні католицизм. Скоріше всього, розмірковує М. Драгоманов, таку церкву українцям може принести протестантизм.

Ця християнська конфесія взагалі одержала високу, схвальну оцінку в працях мислителя. Відзначаючи негативну роль православ'я, уніатства і римокатолицизму в історії України, М. Драгоманов вказує на те прогресивне значення, яке міг би зіграти в житті українського народу ранній протестантизм, який послужив фактором соціально-економічного поступу цілого ряду європейських країн. У праці "Кругова втеча українців від віри батьків" вчений пише: "В той час, як більш енергійна меншість серед українського простолюдю навпомацьки прагне на дорогу релігійної реформації, на яку було почала виходити Україна у XVI столітті і з якої вона була збита унією і політичними чварами XVII століття, маса українська ... зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою менш панською і чиновницькою, більш дешевою, громадською церквою з виборним духовенством"⁹.

Пошуки еталону всенародної релігії, зразка громадської церкви вивели Драгоманова на таку пізньопротестантську течію, як баптизм-штундизм. Саме протестантизм, на думку вченого, дає можливість утвердити людяність у громадському житті, національну мову в богослужбовій практиці. Останнє йому особливо імпонувало, оскільки в мові вчений вбачав ефективний засіб національного інтегрування українців. Протестантизм М. Драгоманов цинив ще й за повагу до людського розуму, до свободи думки, що виявилось, зокрема, у вільному тлумаченні його послідовниками Святого письма, за прихильність до поступу, за рівність у релігійному житті. Симпатії вченого до протестантизму зумовили те, що він навіть був схильний особисто прийняти цю релігію. В листі до М. Павлика він писав: "Я взагалі не вірю, щоб православні й католицькі маси могли знову перейти до нашого світогляду, і дуже був би радий, якби протестантська пропаганда приготувала нам дорогу, а коли нема на це справжніх протестантів, то готов сам справляти їхню службу". М. Драгоманов радив галичанам-народовцям а числа тих, хто виходить з уніатства, "формально закласти" на зразок штундівських братств окремі вільні віросповідні, тобто позакофесійні громади. "Основи науки або заповіді такого братства треба викласти так, щоб вони цілком не виривали людей з готового ґрунту і в той же час не спиняли поступу"¹⁰. М. Драгоманов склав навіть кілька пунктів Статуту для руських братств, згідно з якими братчики повинні шанувати всяку віру, спільно вирішувати всякі справи. Вчений сподівався, що розроблена ним братська наука стане основою нової віри в Україні. До пропаганди і впровадження її в життя він закликав М. Павлика, інших своїх послідовників в Україні.

Обстоюючи ідеї громадської церкви, М. Драгоманов водночас вважав "нерозумним ділом" нав'язувати людині ту віру, до якої вона не має прихильності. "Силувати ж людину показувати про людське око пошану до богів, коли він її не чує, то значить ображати самого Бога, бо навіть і людина не бажала б собі нещирої шаноби"¹¹.

Такі цікаві, складні, часто суперечливі думки вченого щодо релігії, церкви, волі, напряду залежали від світоглядних орієнтацій самого М. Драгоманова. Те, що його ставлення до релігії протягом його життя неодноразово зазнавало змін, безперечно.

Якщо на ранніх етапах своєї творчої діяльності він займав чітку антирелігійну позицію, зазначав, що природа йому "не дала ні одного зерна релігійності"¹², рішуче засуджував християнство, називав його шкідливим для людства, бо воно освячує нерівність між людьми, роз'єднує їх за принципом "хто краще вірує"¹³, то вже на схилі своїх років М. Драгоманов твердив, що

⁹ Драгоманов М. Круговой побег украинцев от веры отцов//Там само. - С.611.

¹⁰ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - Чернівці, 1910. - Т. VI. - С. 184.

¹¹ Драгоманов М. Про волю віри. - К., 1917. - С. 5.

¹² Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - С. 115.

¹³ Громада. 1882. - Т. 5. - С. 121.

наука не суперечить вірі в царство небесне, бо ніхто не знає, як буде на тому світі, активно виявляв симпатії до протестантизму, відмовлявся од попередніх оцінок християнства¹⁴, стверджував навіть прогресивність останнього у порівнянні з іудаїзмом. Вчений вважав християнство великим поступом у релігійному і взагалі людському розвитку, бо воно звело всі народи в одно братство, виступило цілою моральною наукою для диких варварських народів.

Так само неоднозначними були оцінки мислителем ролі релігії в національному житті. Від заперечення ідентифікації будь-якої релігії з українським етносом він переходить до розміркувань (і навіть дій) про необхідність організації якоїсь громадської церкви. Критикуючи клерикальних народовців за їхні сепаратистські устремління, М. Драгоманов при цьому проявив тенденційну симпатію щодо москвофільських установок на повернення галичан до православ'я, розглядаючи останнє як явище, що стоїть ближче до теорії національних святощів народовців. Але згубна роль навернення Східної України до Московського православ'я відома. Українці забули при цьому навіть свою національну приналежність і стали просто православними. Віддаючи певну данину уніатству за його національну орієнтованість, М. Драгоманов між тим недооцінив самодостатність цієї релігії, розглядаючи її лише як перехідну сходинку до чисто римського католицизму. Але, як засвідчила історія українства, греко-католицизм, з'явившись в Україні як складова загальноєвропейського ренесансно-реформаційного процесу, відіграв опісля значну роль у розвитку національної культури в Галичині, у формуванні національної самосвідомості галичан.

З огляду на суттєві зміни ролі релігії і церкви в суспільних процесах України значення думок Михайла Драгоманова про релігію, свободу совісті, співвідношення національних і релігійних чинників у народному поступі, нормалізацію церковно-державних відносин зростатиме, оскільки вони лягають у концепцію розбудови демократичної держави, яка пріоритетними визнає права і свободи особистості, національну і релігійну толерантність.

¹⁴ Драгоманов М.
Рай і поступ. -
К., 1906. -С.31.